

שני דברים צריכים לעשות במסירות נפש,
כן קיבל מאביו, איש מפי איש, עד הבעש"ט
הקדוש: א' לישון ערב שבת קדש, ב' לשתות
שתי כוסות קאפע עם חלב ביום שבת קדש
לפני התפילה.¹

א. קפה מקולל, נחשק, קדוש

כניסתו המהירה של הקפה אל מחוזות אירופה, משלהי המאה השבע עשרה ואילך, היא מאורע מסעיר לא רק עבור ההיסטוריון העוקב אחרי נדודיו של הקפה מן האימפריה העות'מאנית אל מחוזות התרבות המערבית אלא גם עבור רבים מבני הזמן. בשנת 1743 השמיע ר' יונתן אייבשיץ תוכחת מוסר בפני קהל שומעיו בעיר מץ (Metz) שבצרפת, שאליה נדד מפראג פחות משנתיים ימים לפני כן:

ולמה בעניני עולם לא תעשו כאבותיכם? אבותיכם מעולם לא שתו קאפע וטהו וכהנה דברים, וכמו כן עשב טאבאק, כי לא ידעו סגולתם. ועכשיו שנתברר שהוא רפואה יחזיקו בו עשיר ורש, ואינם חשים אם היה מנהג אבותיהם או לא. ולמה בענין היראה ועבודת ה' אשר אני אומר לכם עבודת ורפואת הנפש, לא תרצו לשנות מנהג אבותיכם?²

כוח המשיכה של מוצרי הצריכה החדשים שיובאו לאירופה מן הקולוניות האירופיות – תה, קפה וטבק – סימל בעיני הדרשן תהליך של התחדשות. סגולות הריפוי המפליגות שיוחסו להם (שלוו כמובן באינטרסים מסחריים לא מעטים) סייעו בסופו של דבר לחזירתם אל כל שכבות החברה – נוצרים ויהודים, 'עשיר ורש'. הדרשן ביקש להשתמש בתופעה החדשה כדי לעורר את קהלו להתחדשות מקבילה בתחום הדתי, 'רפואת הנפש', שגם היא דורשת, לטענתו, חריגה מקיבעונות שגרה ומנהג. התייעוד המצוי בדרשת המוסר היהודית על תהליך כניסתו של הקפה אינו חריג כלל, שכן ההילה של המשקה החדש הותירה חותם כמעט בכל מבע תרבותי בן הזמן – בספרות, בתאטרון, במוזיקה (בעולם האירופי), ואף בתקנות קהילה ובפלפולי הלכה או דרוש (בחברת המיעוט היהודית). ר' יעקב ריישר, דיין בפראג, דן בראשית המאה השמונה עשרה על אופני ההכנה של הקפה בשבת. לדבריו, יש למנהג שתיית הקפה היסטוריה קצרה מאוד ('חדש בקרוב בא'), אך כל מי שמתנסה בו, 'להוט אחריו מאוד מאוד'.³ דומה לכך היא תחושתה של לייזן (Liesgen), שקולה נשמע בתוך הקנטטה לקפה (Kaffeekantate) שחיבר יהון סבסטיאן כך בשנת 1734: 'אדון אבא, אל נא יחמיר אתי כל כך. / אם לא יורשה לי לשתות / שלוש פעמים ביום ספלון קפה, / אצטמק מרוב עיניי / כמו צלי של עז'.

- 1 יצחק אלפסי, תורת החסידות, ג, ירושלים תש"ע, עמ' 110, ערך 1446. המסורת מובאת משמו של האדמו"ר החסידי ר' יוסף זלמן מסליפוי, בנו של ר' חיים דוב בעריש מיאנוב (נפטר 1845).
- 2 יערות דבש, ירושלים תשד"מ, א, דרוש ה (1743).
- 3 שו"ת שבות יעקב, האלה תס"ט, א, סימן יב.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה עז (תשע"ב)]

ואולם, המשיכה אל המשקה החדש גם לוותה בפחדים ובסייגים. לדוגמה, אביה של ליוזן הנוכרת, אדון שלנדריאן (Schlendrian), אסר עליה לגעת במשקה המקולל, ואיים למנוע ממנה שידוך אם לא תתגבר על ההתמכרות אליו. קהל השומעים בכינוס השבועי של ה־Collegium Musicum בבית הקפה 'צימרמן' בלייפציג, שבו כנראה נוגנה היצירה של כך לראשונה, נטה, סביר להניח, לתמוך בנערה, אך השיח המורכב של החברה הגרמנית למן אמצע המאה השמונה עשרה ואילך שיקף לא פעם גם נטייה הפוכה. בשנת 1774 כתב סטיריקן יהודי מקהילת שטרליץ (Strelitz Alt) שבגרמניה תיאור ספרותי חריף של המתחים החברתיים הללו. את המשקה החדש, שפניו 'שחורות כעורב' וטעמו 'מרורות פתנים', האשים כ'מחריב בתי נדיבים, מעורר מדנים בין איש ואשתו אבות ובנים'. את מסכת ההאשמות הארוכה שפרס כלפי המוצר החדש ('מארץ רחוקה באת לגור, ועתה אתה תמשול בנו'), 'בחנף משכת לך אוהבים' (ועוד) חתם הסטיריקן בהודאה במגבלות כוחו מול עוצמתו הממכרת של המשקה: 'רבים שחו, רבים ישחו, ואין מידך מציל'.⁴

מתחים חברתיים, שינוי דרכי מסחר, תחרות במוסדות קיימים של שתייה ובילוי, וגם שיח רפואי וקוסמטי (!) ענף על איכויותיו המופלגות של המשקה – כל אלה ליוו את תהליכי כניסתו של הקפה לאירופה במאה השמונה עשרה. מקומו המרכזי של המשקה הניע גם היסטוריונים בני המאה העשרים לקשור את בית הקפה – המוסד החדש שבו הוגש המשקה – עם תהליכי שינוי מרכזיים שעברו על החברה האירופית בת הזמן, מעליית התרבות הבורגנית ועד ל־'public sphere'.

הסטיריקן היהודי שותף לאקלים הכלל האירופי בן הזמן, ובאופן ספציפי יותר – לשיח הביקורתי שהתנהל בשנות השבעים בנסיכויות גרמניה על הקפה, שתייתו ומסחרו, שיח שתיאורו ושילובו בשיח הקפה היהודי המקביל הם ממוקדיו המרשימים של הספר שלפנינו. חברת המיעוט היהודית מצטיירת כשותפה לאותן התאוות ולאותן הדאגות של בני חברת הרוב. עם זאת, מבחינות אחרות, עלול תיאור מקביל של שתי החברות, כמו זה שהצעתי כאן, ללקות בפשטנות ובשטחיות יתרה, כפי שלמדתי מספרו החדש של רוברט ליברלס.

המשימה שלקח על עצמו ליברלס בספר זה היא ראשונית באופייה. למעט הערה ארוכה באחד ממחקריו של לאופולד לב מסוף המאה התשע עשרה, ומאמר חלוצי של אלימלך הורוביץ על קליטת הקפה בהקשר של תיקון חצות הקבלי,⁵ לא זכה עד עתה המחקר הענף והמפותח של תולדות הקפה ובתי הקפה, ונדודיהם אל האימפריה העות'מאנית וממנה לאירופה, לייצוג מן ההיבט של ההיסטוריה היהודית. אכן, הספר הזה הוא הראשון, ולעת עתה גם היחיד, המבקש להתחיל לספר את ההיסטוריה המשותפת של יהודים, קפה, בתי קפה ומסחר בקפה במחוזות של הנסיכויות הגרמניות במאה השמונה עשרה. את התיאור הזה מבקש ליברלס לגבש מתוך חומר מגוון מאוד: ספרות זיכרונות אישית וסיפורי

4 יוסף חיים הלוי שנל, שארית יעקב, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Heb 8°5640, עמ' 144. לניתוח מפורט יותר של הסטירה הזאת ראו: מעוז כהנא, 'שבת בבית הקפה של קהילת קודש פראג', ציון, עח (תשע"ג) [בדפוס].

5 ראו: Leopold Low, *Gesammelte Schriften*, ed. Immanuel Low, Szegedin 1890, 2, pp. 225–227; Elliott S. Horowitz, 'Coffee, Coffeehouses, and the Nocturnal Rituals of Early Modern Jewry', *AJS Review*, 14, 1 (1989), pp. 17–46. לסקירה של חומר רבני בנושא ראו: י"ש שפיגל, 'שתיית הקפה, תה וקקאו בהלכה, ותשובת מהר"ם חביב בעניין הקפה', קובץ תורני זכור לאברהם, חולון תש"ס, עמ' רכב–רמו.

מסע, דיונים סכולסטיים בספרות השו"ת ותקנות קהילה, חומר ארכיוני עירוני, פקודות קיסריות, תכתובות בין פקידים ועורכי דין ונציגי קהל, פניות לשררה ופמפלטים.

ליברלס משתמש בקפה באופן מורכב ומתוחכם, כדי לכתוב לכל הפחות שני תיאורים היסטוריים מקבילים: הראשון הוא של תהליכי הכניסה של הקפה אל מחוזות האימפריה הרומית הקדושה. לכך שייכות תמורות בחברה הגרמנית, רגולציות חוקיות, מסחר, מיסוי, ריבוד חברתי, מגדר, פחדים ותקוות של החברה האירופית במגעה עם המוצר החדש ועם המטען שהוא מסמל. התהליך השני סובב סביב שפתה הפנימית של חברת המיעוט היהודית – נוהגיה והלכותיה. בתיאור הזה נכללים לבטים על הברכה הנכונה על הקפה, כשרותו לפסח, שתייתו לפני התפילה, הכנתו בשבת, ועוד. שני התיאורים הללו נפגשים כמובן ביותר מנקודה אחת, ודיונו הזהיר של ליברלס מציע שוב ושוב ניתוחים מורכבים ושקולים של נקודות המפגש הללו ושל ריבוי ההיבטים שמתוכם יש לנתח אותן.

ב. קפה לעניים

המפגש הזה מעלה סוגיות לא רק בחקר ההיסטוריה היהודית אלא גם סביב כמה וכמה ממונחי השיח הרווחים על קפה ומודרנה. מנקודת המבט שמציע ליברלס על השיח בין קפה ליהודים בנסיכויות גרמניה אחרי אמצע המאה השמונה עשרה, הקפה אינו בהכרח כלי שרת של המרחב הציבורי או מכשיר לאינטגרציה חברתית רב מעמדית. משתקפים בו גם דפוסים מגזריים מאוד, כגון שיח על זהויות ודימויים, הבחנות תרבותיות ומטעני עבר, לא פחות מאשר חזונות לעתיד. את הטענה הזאת אבקש להדגים בעזרת שתי דוגמאות קצרות מן המצאי הארכיוני העשיר שחשף ליברלס בספרו מתוך ארכיוני העיר פרנקפורט שעל המיין.

בשנת 1775 חקרו שלטונות כיבוי האש של עיריית פרנקפורט תלונה נגד Frau Spieglin, אלמנה יהודייה שהייתה רגילה לבשל בביתה כמות גדולה ביותר של קפה אור ליום שיש. האש הגדולה של הבישול הפחידה את שכניה והללו פנו לשלטונות כיבוי האש של העיר. בחקירה התברר שגברת שפיגלין ביקשה לפרנס את ששת יתומיה בעזרת שיווק קפה בשבת לבני הקהילה, שביום זה היו מנועים מלבשל את הקפה שלהם על האש בבית. החקירה עברה גם לשלטונות המס והמסחר של העיר והסתעפה מאוד. עם הזמן היא הובילה לשנים עשר יהודים נוספים שנחשדו במסחר בקפה ללא היתר מתאים. תמלילי החקירות של החשודים מעלים שיח מעניין ומפתיע. רוב היהודים לא הכחישו שמכרו קפה, אך טענו בתוקף כי לא סחרו בקפה, שכן מדובר בקפה של שבת בלבד, שאותו מנועים היהודים מלשתות בבתי הקפה הרגילים. לטענתם, למרות התשלום העקיף, אי אפשר לראות את מכירת הקפה בשבת כעיסוק מסחרי, על פי המובן שנתנו למונח הזה פקדי העירייה הלא יהודים. אחד החשודים, האופה ליב קוסל, אישר כי מכר קפה גם באחד מימי החול, אך לדבריו הקונה היה יהודי כפרי, שבשל לבושו האופייני לא היה שום סיכוי שיוכל להשיג קפה באחד מבתי הקפה הרגילים של העיר, מחוץ לרחוב היהודים.⁶

באפיוזדה זו מופיע הקפה כמשענתם של אנשים ונשים שהיו נתונים במצוקה כלכלית, וכוח המשיכה של המוצר החדש שימש להם הזדמנות לפרנסה מקומית מזדמנת. שותי הקפה המתוארים כאן הם

חולים, קשישים או יהודים כפריים שלבושם מונע מהם את הקפה 'ההוא' – המוגש בבתי הקפה של מרכז העיר. חוקי השבת העתיקים של העדה היהודית הם המעצבים של הסיטואציה הזאת, שבה לא די היה בקדושת השבת כדי לשכך את התאוה אל הקופאין.

התיעוד שמצא ליברלס בארכיוני העיר אינו פוסח גם על מוקדים של שינוי ותמורה, כפי שתעיד הדוגמה הבאה. בשנת 1795 נדפס מפלט רשמי של משפטנים מאוניברסיטאות גטינגן ומיינץ. הפמפלט הארוך כלל בתוכו עצומות, שעליהן חתמו עשרות סוחרים נוצרים מאמסטרדם ומהמבורג, שקראו לא לכלול את הקפה והתה והסוכר תחת המינוח הגרמני 'תבלינים' (Spezerei). העצומות הללו צורפו אל חוות דעתם המלומדות של פרופסורים משתי האוניברסיטאות הנזכרות, שעסקו בבירור היסטורי נרחב של משמעות המונח שעמד לדיון. הדיון האקדמי בא להציע פרשנות המשפטית לפסקה 28 בהוראת השררה של פרנקפורט משנת 1616, השנה שבה הורשו היהודים לשוב לעיר אחרי גירוש קצר. במסמך המשפטי הזה הוגבלה מאוד ולמעשה נאסרה זכותם של היהודים לסחור בתבלינים לסוגיהם. חוות דעתם המלומדת של המשפטנים האקדמאים משנת 1795 ביקשה לקבוע באופן חד משמעי כי המוצרים החדשים הללו, תה קפה וסוכר, שבשנת 1616 עוד לא היו קיימים במרחב האירופי, אינם נכללים בקטגוריה של תבלינים, ולכן אין לאסור על יהודי פרנקפורט להמשיך ולסחור בהם ככל אוות נפשם. את קו הטיעון הלמדני הזה חתמו מלומדי האוניברסיטה בטענה חדשה משהו, שכל הגבלה של המסחר היהודי בזמנים הללו פוגעת ב'שכל הישר, באנושיות, בחוק הכתוב, בסובלנות, ובעקרונות החקיקה הנאורה של תקופתנו'.⁷

חוות דעה זו לא הייתה ראשיתו של הדיון המשפטי הארוך על זכותם של יהודי פרנקפורט למכור קפה, תה וסוכר, וגם לא סופו. משפטנים בני העיר השיבו לטענות של אותם אנשי אקדמיה כי היתר כזה ימוטט את מצבם הכלכלי של אלפי (!) משקי בית נוצריים, שכן ההתפשטות היהודית המתמידה אל תחומי מסחר חדשים מאיימת על פרנסתם ופוגעת בכלכלה הנוצרית. על המצב המודרני, החדש, שאנשי האקדמיה רמזו אליו הגיבו גם המשפטנים בני העיר, אך בדרך הפוכה. לטענתם, היהודים של זמנם אמנם שונים מאוד מן היהודים בעבר – הם נטשו את אלוהיהם ושוב אינם נמנעים מרדיפה אחרי הכסף ביום השבת. מסירותם הדתית הומרה בהתלהבות אתאיסטית. את משה החליפו היהודים בוולטר (Voltaire). ממילא, אין שום סיבה להרשות להם לסחור בפריטים שלא פורטו באופן מפורש בהיתרי המסחר הקדומים, משנת 1616.

עיסוקם של יהודי פרנקפורט במסחר הקפה, שהחל כבר בשנות השבעים של המאה השבע עשרה, עורר, לכל הפחות מאז העשור השני של המאה השמונה עשרה, ובאופן מועצם מאוד למן שנות השבעים של אותה המאה, התנגדות עזה מצד סוחריו העיר. התחרות הכלכלית בין העירונים ובין 'יהודי המלך' היא מקווי המתאר הבולטים של ההיסטוריה העירונית של היהודים בימי הביניים, ובכך לא שונה התנגדות זו, שלוותה בתכתובת ענפה לאורך עשרות שנים, מסבך ההיסטוריה המקומית של ערי הרייך והנסיכויות הגרמניות בימי הביניים ובראשית העת החדשה. ואולם, באפיונה הנזכרת עולים גם המוטיבים החדשים שנוספו לדיון בסוף המאה השמונה עשרה: מן הדיון על חקיקה ורציונליות ועל אורחותם השוויונית של היהודים, ועד לגוונים מודרניים של דיון פרוסי שמרני, שבו מואשמים היהודים החדשים 'חסרי האל', בשותפות לנוסח הרדיקלי-הוולגרי של הדאיזם הצרפתי.

את התחזקות הפולמוס דווקא אחרי אמצע המאה השמונה עשרה, שעה שהקפה והמסחר היהודי בו כבר התבססו לאורך כמאה שנים, מסביר ליברלס בתהליכים הפנימיים שעברו על החברה הגרמנית, ובכלל זה השינוי ביחסה אל הקפה והמסחר בו. תמורות אלה נבעו מהכרה מאוחרת בחשיבותו המסחרית יוצאת הדופן, מכאן, ומן השיח הביקורתי הייחודי על אודותיו, מכאן. במסגרת שיח זה הועלתה הטענה שהקפה הוא משקה לא לאומי, והאטרקטיביות שלו מאיימת על אופייה השמרני של החברה הגרמנית ובמקביל גם על כלכלת המדינה, שהייתה כידוע מדינה אירופית חסרת קולוניות, וייבוא הקפה אל תחומה סייע באופן ישיר למתחריה האירופיים, דוגמת הולנד השכנה. בדיון מסוג זה הוצגה לעתים קרובות באורח חיובי דווקא הבירה, שהייתה המשקה המסורתי. הקפה משמש כאן אפוא, לטענת ליברלס, לא כגורם של שינוי חברתי וגם לא כקטליזטור שלו, אלא כמראה וכסמל לתמורות ולתהליכים שפקדו את החברה היהודית בגרמניה במאות השבע עשרה והשמונה עשרה. חברת הרוב האירופית וחברת המיעוט היהודית, שתיהן מסורתיות באופיין, פעלו בתוך אותו המרחב במעין 'overlapping spheres', אם נשתמש בביטוי היפה שליברלס נוקט בו. לצד שלל ניתוחים של היבטים מקומיים מורכבים, ליברלס אינו נרתע מלהעניק גם הערכה מקיפה ליחסים הכלליים בין שתי החברות הללו. לטענתו, מדובר ביחסים של ניגוד. את תגית השמרנות והסגירות לוקחת על עצמה, באופן מפתיע, דווקא החברה הפרוסית-הגרמנית בת הזמן, ואילו החברה היהודית המובלעת בתוכה, שהייתה מסורתית ושמרנית באורחות חייה, התאפיינה לדברי ליברלס בפתיחות רבה אל הקפה על שלל מאפייניו, ובשילוב מהיר וגמיש של שדה האפשרויות החדש אל תוך רקמת חייה.⁸

ג. קפה קדוש

הספר שלפנינו מציע תשובות ראשוניות לשאלות גדולות, ומוביל כמוכן אל שאלות חדשות. לדוגמה, מה עומקו של תהליך הסיגול המדובר? האם הפך הקפה הנחשק, המקולל בפי הסטיריקן שבו פתחנו, גם ל'קפה יהודי' ולמוצר קדוש? לשאלה זו, שבה דן ליברלס בקצרה,⁹ אבקש להוסיף נקודת מבט אחת מחברה תרבותית אחרת, כפי שעולה מסיפור חסידי מופלא:

פ"א (=פעם אחת) היה הרב מבא"ד (=מברדיטשוב, ר' לוי יצחק) בלובלין אצל הרה"ק (=הרב הקדוש) דשם (=ר' יעקב יצחק, 'החזוה מלובלין'), והביא הלוכלינר הקאווע עבור הרה"ק מבא"ד, ורצה לערות מקודם הקאווע להכלי ואח"כ (=ואחר כך) החלב. ואמר הרה"ק מבא"ד שיתן תחילה החלב ואח"כ הקאווע מחמת שאנו מכוונים חלב עם קוה הוא מקוה. כי חלב גימט' [ריה] מ, ואות מ' עם קוה הוא אותיות מקוה.¹⁰

המסורת הזאת ומקבילותיה השונות בספרות השבחים החסידית הופכות את שתיית הקפה לפני התפילה, כפי המנהג החסידי המוקדם, לסוג של טבילה במקוה. המ' הראשונה של החלב ('מילעך' בידידש, וגם גימטריה של סכום האותיות של המילה העברית 'חלב') מסמלת את ארבעים הסאה הדרושות

8 ראו למשל שם, מבוא, עמ' xiv: שם, עמ' 133-137.

9 ראו שם, עמ' 79-83.

10 פועלת הצדיקים, פאדגורוץ תר"ס, עמ' 11: עשר אורות, פיטרקוב תרס"ז, מערכת ג, עמ' 52.

לטבילה. ה'קודה' עצמו מספק את שאר האותיות. איני יודע מה היה טעמו של הקפה הממשי הזה, שבו נמזג החלב לפני הקפה עצמו, אך עבור החסיד השקוע בהכנה לתפילה, הצבע הלבן של החלב המסתיר את מרירות השחור אינו אלא מזיגת הדין ברחמים. עליה להיעשות בסדר מדויק ובכוונה תואמת, מעין פעולת טבילה קוסמית לטיהור העולם כולו. כך הפך המוצר הקולוניאלי החדש, שפלש אל אירופה זה לא מכבר, להרף עין אחד לסקרמנט יהודי קדוש.

ובחזרה לפואמת הקפה שבה פתחנו. 'רבים שתו רבים ישתו' הוא ציטוט מתוך ברכת האבלים המובאת בבבלי, כתובות ח ע"ב. לדאבון הלב, *Jews Welcome Coffee*, ספר ראשון על תפקידו של הקפה בהיסטוריה היהודית, היה לספרו האחרון של המחבר. פרופסור רוברט ליברלס זיכרונו לברכה (תש"ד-תשע"ב), שכל אחד ממחקריו השונים פתח אשנב חדש להיסטוריה הדתית, החברתית והפוליטית של יהודי גרמניה, וכן לתיאורים ראשוניים של חיי היומיום של עדה זו בראשית העת החדשה, לא זכה לראות את ספרו זה יוצא לאור עולם. כוס היגון מלווה את פטירת המחבר, היסטוריון מעמיק, מקורי ומרשים, שהיה למכיריו גם אדם שלם – 'מענטש' אמיתי, בעל חוש הומור ושמחת חיים. מעט נחמה שמורה לנו בין דפי הספר הזה, שאת חידושיו אפשר לתאר כיון טוב, 'דובב שפתי ישנים',¹¹ או לחילופין, כקפה משובח, שריחו הטוב לא פג גם ביום אחרון.

מעוז כהנא

11 שיר השירים ז, י; בבלי, סנהדרין י ע"א.